

РОЗДУМИ ПРО ДЕГУМАНІЗАЦІЮ СУЧАСНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

20 століття стало показовим не тільки у плані розвитку поняття «відчуження», яке стає ядром численних наукових диспутів, а й появою феномену «масової культури», виникненню якої сприяв розвиток засобів масової комунікації — газет, популярних журналів, радіо, грамзаписів, кінематографа. Все це, з одного боку, демократизувало культуру, відкрило до неї доступ масовій аудиторії, з іншого — зумовило проникнення в культуру комерційних інтересів.

Фактично виникнення численних наукових диспутів відносно цих понять стало свідченням того, що з розвитком інформаційних технологій людство перейшло на якісно новий етап розвитку, проте разом із цим дані процеси супроводжуються кризою культури та духовності як такої.

Аналіз проблеми відчуження зумовлений конкретними історичними обставинами: демонтаж соціалізму і комунізму, деструктування Радянського Союзу, трансформація життя в посткомуністичному просторі зумовили значний вплив і на проблематику людини. Сьогодні ж демонструє тенденції до трансформації даного явища і в сучасних умовах. Якщо раніше відчуження людини розглядалось у формі обмеження свободи, відсутності демократії, у низькому рівні життя, гонці озброєнь, то сьогодні з'являються нові прояви відчуження у формі соціальних конфліктів, тероризму, психічних хвороб, криміналізації суспільства, апатії, конформізму тощо. Відчуження породжує відчуття незахищеності, страху перед непередбачуваністю, який не потрібно насаджувати репресіями, для нього достатньо інформаційного впливу. Осмислення ж даного феномену відкриває нам і нові аспекти культуротворчого процесу, без яких неможливе формування особистості, котра б могла творити підґрунтя подальшого розвитку незалежної і самобутньої України.

Характеризуючи вітчизняну і зарубіжну літературу з проблеми відчуження, потрібно зазначити, що незважаючи на те, що саме по-

няття «відчуження» в 20 столітті стає досить популярним, не існує єдиного підходу до його трактування. При цьому, особливо в другій половині 20 століття, передумови виникнення цього поняття часто пов'язують із особливостями сучасної культури. Отже, постає задача проаналізувати достовірність цього твердження.

Серед прихильників даної думки можна виокремити Р. Генона, Ч. Еволу, Ж. Еллюя, Е. Жільсона, Г. Марселя, Х. Ортега-і-Гасета, О. Шпенглера, А. Швайцера тощо, які характеризують сучасну культуру як відчужену від традиційних імперативів, яка не містить у собі ціннісні орієнтири, а є лише вираженням комерційних суспільних інтересів, «першокласність» якої визначається цінovими критеріями і масовим попитом на неї.

Усі вони виступають проти ціннісних орієнтацій сучасного суспільства, у якому надається пріоритет матеріальному, а не духовному.

Дійсно, розвиток сучасної масової технізованої культури набув некерованого характеру, спотворюється людська природа, дегуманізується суспільство. На цьому в свій час вже наголошував К. Маркс, який ввів поняття «відчуження» у науковий обіг, досліджуючи в конкретному соціально-історичному контексті.

Ще у своїй праці «Німецька ідеологія» він писав, що з одного боку історично необхідне розділення праці визначило гігантський крок до прогресу, але разом призвело і до «викривлення» родового життя людини, яке знайшло свій концентрований вираз у капіталістичному суспільстві [3].

Так, зокрема Б. Шенкман зазначає, що автоматизація виробництва, технічний прогрес призводять до того, що людина перестає бути безпосереднім агентом процесу виробництва, виключається із нього, стає поряд із ним. Тим самим духовне виробництво стає головним видом людської діяльності і основною ареною виробничих відносин [10, с. 115–116].

Духовна праця є всезагальною, яка не базується безпосередньо на суспільному розподілі праці, яка не розділяє і обмежує індивідів за їх функціями у виробничому процесі, а навпаки об'єднує за спільністю думок. Духовна праця звільняє індивідів від царства необхідності. Соціальною ж формою всезагальної праці є самодіяльність, при якій одна людина чи сукупність осіб приймають участь незалежно від суспільного розподілу праці в одному процесі праці чи в різних.

Суть же людського способу буття, на думку К. Маркса, і полягає саме в творчій діяльності, яка є самодіяльністю, самостверджен-

ням людини в світі. Адже тільки людина здатна відрізнити від себе свою життєдіяльність, робити її предметом своєї волі, розглядати її не тільки як засіб забезпечення своїх фізичних потреб, але і як задоволення особливої потреби — потреби в діяльності, яка приносить задоволення [4, с. 65–67].

Лише людина, як пише В. Шинкарук, здатна ставитися до продукту своєї діяльності не тільки як до свого предмета в процесі безпосереднього споживання його утилітарних властивостей, але і споглядати, відноситись до нього естетично. Тому кожен індивід може стати творцем, тобто реалізувати в своїй діяльності свою «родову» людську сутність, але чи трапиться це в дійсності — залежить від соціальних умов суспільного життя і місця індивіда в цих умовах [11, с. 62–63].

Умови ж капіталістичного суспільства стають на заваді вільної реалізації індивідом своїх сутнісних сил, де економічні відносини поглинають усі інші культурні і духовні зв'язки. Індивід стає повністю спустошеним в духовному, культурному плані, а сенс його життя полягає лише у добуванні засобів для задоволення фізичних потреб. Людина фактично перетворюється на тварину.

Тому орієнтація капіталізму на річне багатство призводить до того, що відносини особистої залежності розриваються і формується атомізований індивід, вільний від особистої залежності, але залежний від відчужених від нього і пануючих над ним річних соціальних відносин.

Отже, витвори духовної праці, усі результати духовного виробництва не підлегли зовнішній суспільній необхідності, а виражають собою людську спільність — спільність з попередниками, сучасниками і нащадками.

Ні Маркс, ні Рембрандт, ні Бетховен чи Пушкін, як пише Б. Шенкман, не відчувували своєї робочої сили ні капіталістам, ні суспільству. І результат цієї праці за своєю природою є всезагальна власність, що не виключає її приналежності авторам цих робіт [10, с. 114–115].

Саме в комуністичному суспільстві, за К. Марксом, ця всезагальна праця у своїй самодіяльній формі і стане пануючою, де кожен зможе вдосконалюватись у будь-якій сфері, де кожен зможе вийти за межі фізичної необхідності і розвиватися у відповідності зі своїми здібностями та інтересами [4, с. 135–137].

Адже є речі, які неможливо відчужити від людини, і ці речі знаходяться у сфері духовного виробництва, яке компенсує спустоше-

ність людини у сфері матеріальної праці. Отже, капіталізм являє собою принципово нове явище в історичному процесі — початок кінця локального розвитку людства і є чинником суєвільного поклоніння природі. Спосіб виробництва, який виникає на базі капіталізму формує «економічну людину», соціальний зміст і внутрішня структура життя якої визначається характером спільної діяльності людей у сфері виробництва. Система товарно-грошових відносин пронизує усі сторони людської життєдіяльності, обумовлює неповноту, одномірність культурно-історичного існування індивіда. Фактично капіталізм вперше в історії робить образ життя соціальною і культурною проблемою вирішити, яку він не в змозі.

Щодо цього цікавою є концепція «культурної безкласовості», розвинута англійським соціологом Р. Хогартом, на думку якого в умовах відносного задоволення «первинних» (матеріальних) потреб в розвинутих капіталістичних країнах зростає роль політичних і культурних потреб. Тепер незабезпеченість виявляється не безпосередньо фізичною, а посилюється в соціальному і культурному плані. Вчений, в свою чергу, поділяє «масову культуру» на «мертву» і «живу». Перша є комерційною за духом і орієнтована на пасивне споживання, ігнорує потреби особистості, стандартна і антигуманістична за змістом. Її кінцевою метою є пошуки формули, за допомогою якої різні категорії людей можна буде звести до одного типу людської особистості. Але на відміну від багатьох критиків «масової культури», Р. Хогарт вважав, що масова культура може бути і живою. Тоді вона, задовольняючи масовий попит, звертається до особистості і намагається відповісти на її численні запитання, викликати інтерес до її цінностей [8, с. 257–262].

Деякі інші західні теоретики (Ч. Рейч, О. Гоффлер) вбачають вирішення цієї проблеми у системі цінностей «нових лівих» чи молодого покоління і прокламують «революцію у свідомості», віру у «самооновлення» капіталізму, на подолання духовної кризи, в результаті якої відбудеться зміна стандартизованої культури дестандартизованою [8, с. 262].

Тому масова культура — це наслідок існуючих капіталістичних відносин з їх рівнем розвитку техніки і технологій, і водночас їх «жертва». Як ми бачимо, існує багато точок зору на ставлення до «масової культури». Так, до позитивних моментів, як зазначав американський соціолог Д. Белл, відносять те, що «масова культура» призводить до зростання культури середнього прошарку населення, до стирання певних класових відмінностей і суперечностей. Для мас

стає можливим те, до чого раніше вони не мали доступу. Але, з іншого боку, матеріальне зрівняння мас, супроводжується духовною деградацією, людина деперсоналізується, будує життя за посередньою моделлю, підганяючи його до звичних шаблонів і стандартів, а масова свідомість при цьому зазнає значного маніпулювання [2, с. 178].

Досить цікавою є трактування масової культури і масового суспільства відомим католицьким філософом Р. Гвардіні у праці «Кінець світу» (1954). Він, зокрема, зазначав, що в сучасному світі уявлення про особистість змінюється. Заразом із розвитком техніки виникає і нова соціальна структура, в якій вже автономія суб'єкта, творчість особистості не мають значення. І прикладом цього є людина-«маса». При цьому, Р. Гвардіні не характеризує таку людину з якоїсь негативної сторони, для нього це просто така людська структура, яка пов'язана із сучасним рівнем розвитку техніки і планування [9, с. 69].

Марксові ж ідеї у подальшому були розвинуті неомарксистами, зокрема теоретиками франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фром, М. Горкгаймер тощо). Під їхню критику підпали соціальні інститути, правові норми, ціннісні орієнтації, стан культури й мистецтва, які призводять до пригноблення особистісного потенціалу. Тобто культурологічні, соціально-економічні, індивідуально-психологічні аспекти вже досліджуються у їхньому взаємозв'язку.

Показовою щодо цього є праця Т. Адорно і М. Горгаймера «Культуріндустрія. Просвітництво як обман мас», в якій вони наголошують на тому, що технічна раціональність призводить до стандартизації культурних цінностей, до спустошення духовності, фактично «культуріндустрія абсолютизує імітацію» [1, с. 171–172].

Сучасні культуротворчі процеси засвідчили, що культура із духовної сфери перейшла у комерційну, стала розважальним бізнесом.

Т. Адорно і М. Горгаймер зазначають, що «...на споживача вона впливає і діє опосередковано, розважаючи його; не шляхом відкритого диктату, але завдяки використанню внутрішньо наявного розвагам принципу ворожості до усього того, що є чимось більшим, ніж воно само» [1, с. 178].

При цьому злиття культури із розвагами призводить до деградації культури заразом із «одухотворенням» самих розваг.

Так, зокрема філософ Г. Маркузе також прийшов до висновку, що в сучасному індустріальному суспільстві люди перетворюються в «сублімованих рабів», які навіть не усвідомлюють свого рабства,

в «одномірні» істоти, які втратили своє соціально-критичне начало. Адаже «технологічна реальність вдирається в особистий простір... масове виробництво і розподіл претендують на цілковите захоплення індивіда, а індустріальна психологія вже давно вийшла за межі заводу» [5, с. 315].

Власне до цієї думки «франкфуртці» прийшли вже у кінці 1930–1940-х років, стверджуючи, що відбувається зрушення усєї сучасної індустріально-капіталістичної цивілізації до нової форми авторитаризму.

Очевидно, що принцип приватної ініціативи сприяв процесу індивідуалізації — і про це завжди говорять як про важливий вклад в розвиток сучасної культури. Але, сприяючи розвитку свободи, цей принцип допоміг і знищити усі солідарні зв'язки між індивідами. Пануючий прагматизм підкорює особистість користі, пригнічує її, спустошуючи внутрішнє життя. Людина перетворюється у додаток до процесу виробництва і споживання. Тому довге перебування в такому стані може бути навіть тяжче, ніж життя в умовах колективістської ієрархії.

Так, зокрема, Е. Тоффлер наростання тоталітарних тенденцій, початок масових репресій пов'язує саме з процесами прискореної індустріальної модернізації. На думку вченого, технологічний розвиток людства проходить хвилеподібно і можна виділити три основні хвилі технологічних змін:

1. Аграрна революція, яка призвела до переходу людства до нових суспільних відносин, сформувала перші цивілізації;
2. Індустріальна революція, яка розпочалася приблизно 300 років назад, заснована на фабричному виробництві. Саме з нею, на думку вченого, пов'язано виникнення тоталітарних режимів;
3. Постіндустріальна революція розгортається на наших очах, з якою пов'язані кризові явища сучасної епохи, аде радикальні суспільні перетворення завжди проходять болісно [7, с. 220].

Отже, необхідною умовою мінімізації відчуження в контексті сучасності є не тільки розвиток нових інформаційних технологій, а і формування такого цілісного утворення як духовність, що дає змогу людині гармонійно розвиватися, стверджувати свій унікальний особистісний потенціал на пріоритетах загальнолюдських та індивідуальних гуманістичних та естетичних ідеалів.

Сучасний індустріальний розвиток засвідчив той факт, що відбувається неприпустиме злиття, ототожнення людини й техніки, людини і її функцій у суспільстві, людини і безликої маси.

Масова культура є неминуча реальність сучасності, стає головним фактором відчуження людини не тільки від суспільних процесів та здатності впливати на їх перебіг, але й відчуженням людини від своєї сутності, кризою її ідентичності і духовності. Вона орієнтується головним чином не на людину, а на певні безособові установки чи доктрини, які різними способами нав'язуються соціуму. Таким чином людина стає об'єктом маніпуляцій.

Серед основних факторів, які дають можливість нам це стверджувати:

- захоплення державної власності номенклатурно-криміналістськими структурами під приводом приватизації;
- виродження виборів до фарсу;
- монополізація ЗМІ олігархічними структурами;
- корумпованість владних інституцій;
- криза ідеології, культури, віри.

Ми стоїмо перед основним парадоксом: без техніки неможлива культура, адже з нею пов'язано саме виникнення культури, проте остаточна перемога техніки у культурі, вступ в технічну епоху тягне за собою культурну загибель. У культурі є два елементи: елемент технічний і елемент природно-органічний. І остаточна перемога елемента технічного над елементом природно-органічним означає переродження і деградацію самої культури.

Тому суспільним змінам, соціальній революції має передувати революція у людській свідомості, радикальна зміна структури потреб і системи технології виховання, під впливом якої людина розглядає світ, цінності, саму себе та інших людей.

Мають бути трансформовані не тільки соціальні й політико-економічні інститути, а й форми сучасної культури, котрі сприяють ідеологічному посиленню соціальної амнезії, споживчому ірраціоналізму та дегуманізованому фетишизму споживацтва.

Отже, негація власної культурної традиції, намагання прищепити масовій свідомості нову «модну» культурну модель без урахування традиційного світосприйняття призводить до деградації культури як такої. Беззаперечним є факт, що тільки та нація, яка політично і культурно самоусвідомилася, зуміє віднайти адекватні відповіді на виклики простору і часу. Демократична держава має визнати самоцінність культури, розглядати її як саморегулюючу сферу суспільного життя. Тому і формувати національну самосвідомість громадян та систему загальнонаціональних культурних цінностей неможливо без урахування базових цінностей культури як

цілісного феномену, що охоплює ретроспективу та сучасність.

Власне критичне сприйняття оточуючої дійсності, своє внутрішнє індивідуальне ставлення до культури, інтерес до традиційних цінностей, усвідомлення того, що «модно» — це поняття доволі відносне — ось на це треба звертати увагу задля збереження гармонійного суспільного розвитку, а отже і задля збереження культури як такої.

1. *Адорно Т., Хоркхаймер М.* Дialeктика просвещения. Философские фрагменты. — М., 1997. — С. 149–209.

2. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. — М., 1993.

3. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч.: В 50 т. — М., 1964. — Т. 3.

4. *Маркс К., Энгельс Ф.* Экономическо-философские рукописи 1844 года // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч.: В 50 т. — М., 1974. — Т. 42. — С. 41–174.

5. *Маркузе Г.* Одномерный человек. — М., 2002.

6. *Межуев В.* Проблема культуры в домарксистской философии // Проблемы философии культуры / Под общ. ред. В. Келле. — М., 1984. — С. 34–35.

7. *Тоффлер Е.* Третья хвиля. — К., 2000.

8. *Див.: Толстых В.* Буржуазный образ жизни и «массовая культура» // Проблемы философии культуры. / Под общ. ред. В. Келле. — М., 1984.

9. *Хевеши М.* Толпа, массы, политика: Историко-философский очерк. — М., 2001. — С. 67–87.

10. *Шенкман Б.* Духовное производство и его своеобразие // Вопр. философии. — 1966. — № 12. — С. 114–119.

11. *Шинкарук В.* Марксистский гуманизм и проблема смысла человеческого бытия // Вопр. философии. — 1969. — № 6. — С. 61–63.